

UOT-811.512.162

Səhifə: 183-187

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.2.183>

*Aygün Alcanova,
Zülfüyyə Hüseynova
Azərbaycan Tibb Universiteti
alcanova1512@gmail.com
zulfiyya.s.huseynova@gmail.com*

ELMİ-TEXNİKİ TERMINOLOGİYADA PARALELİZM VƏ ABREVIATURALARIN NÖVLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə elmi-texniki terminologiyada paralelizim və abreviaturların növləri araşdırılır. Söz birləşmələri yaranaraq dilin lüğət tərkibində bir anlayış müxtəlif anlayışlarla ifadə olunan terminlərin dilə keçməsi vasitəsilə yeni sözlər və paralellər yaranır. Anlayışın təyin edilməsi prosesində paralelliyi yaradan səbəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: Alınmaların mühüm bir hissəsi elmi dilin vahidləri olması, onların mühüm bir hissəsinin milli xarakter daşınmaması, yəni bu və ya digər dildən asılı olmaması onun vacib xüsusiyyətlərindən biri hesab edilir. Çünki elmin, texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə anlayışlar əksər hallarda bu və ya digər dildə yaranır və müxtəlif dillərə keçir. Yəni dillərdə müəyyən anlayışlar alınma və ya kalka olunmuş sözlə ifadə edilir. Bu tipli terminlər dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də işləklilik qazanır. Bu tipli alınmalar çox vaxt beynəlmiləl səciyyə kəsb edir və oxşar fonetik qabıqda, eyni semantik məna yükü ilə müxtəlif dillərin lüğət tərkibinə daxil olur.

Açar sözlər: terminologiya, İngilis dili, leksika, semantika, inkişaf, Azərbaycan dili.

Giriş: Elmi-texniki terminologiya elmin bu və ya digər sahələrində elmi prinsiplərə əsaslanmış unifikasiyası ilə şərtlənən, daimi və intensiv zənginləşməyə, dəyişməyə məruz qalan daha çevik leksik təbəqəni əks etdirir. Bu leksik təbəqənin inkişafı ilə bağlı olaraq dilin lüğət tərkibində bir anlayış müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Belə terminlərin dilə keçməsi vasitəsilə yeni sözlər və paralellər yaranır. Anlayışın təyin edilməsi prosesində paralelliyi yaradan səbəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: alınmaların mühüm bir hissəsi elmi dilin vahidləri olması, onların mühüm bir hissəsinin milli xarakter daşınması, yəni bu və ya digər dildən asılı olmaması onun vacib xüsusiyyətlərindən biri hesab edilir. Çünki elmin, texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə anlayışlar əksər hallarda bu və ya digər dildə yaranır və müxtəlif dillərə keçir. Yəni dillərdə müəyyən anlayışlar alınma və ya kalka olunmuş sözlə ifadə edilir. Bu tipli terminlər dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də işləklilik qazanır. Paralelliyyənin yaranması xüsusiyyətlərindən biri də termin və anlayış münasibətlərinin düzgün dəqiqləşdirilməməsidir. Buna görə də milli sözlərlə alınmalar paralel işlənir. Sonra S.Sadiqova qeyd edir ki, paralellik terminologiyada dolaşıqlıq və üslub açıqlığı yaradır, yəni terminologiyada dubletlərin olması, işarələrin seçilməsi prosesinin qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biridir. Alınma sözlərin semantik cəhətdən mənimsənilməsinin əsas şərtlərindən biri kimi onların dildə dubletlik münasibətində çıxış etməsi göstərilir. Əgər alınma söz dildə dubletlik yaradırsa, həmin sözlərdən biri dildən çıxmalıdır” [2, s.4-10].

Bununla yanaşı bir alınma termin bir neçə mənanı da ifadə edir. Ona görə də, anlayış və məfhumları yalnız müstəqil semantikaya malik olan sözlər ifadə edə bilər. Məsələn: *aircraft* sözünün tələffüzü zamanı öz forma və təyinatlarına görə biri-birinə oxşamayan mənalarnı məsələn, qanadları olan, yaxud havanın təsiri hesabına atmosferdə saxlanıla bilən hər hansı aparatı təsəvvür etmək olar. Bütün əlamətlərinə görə bu qrup, ona xas olan əlamətlər kompleksi ilə, həmçinin, **uçan aparat** anlayışı kimi şüurda qeyd olunur və, **təyyarə** -hava gəmisi, fransız dili mənşəli **“helikopter”** adlandırılır və bu da onun mövcudluğunu bildirir.

Qeyd edildiyi kimi, “adlandırma bir neçə terminlə ifadə edilə bilər. Məsələn, dilçilikdə **asindetik** – bağlayıcıdır, **analogiya** - bənzərlik, **rekonstruksiya** - bərpa kimi anlayışlar müxtəlif dublet terminlərlə verilir. Məsələn, dilçilikdə “**internasional sözlər**”- “beynəlmiləl sözlər”, “əcnebi sözlər”, “Avropa mənşəli sözlər” və s. Tədqiqatlarda paralel işlənən terminlərin bir qrupu alınma terminlərə, digər qrupu isə alınma sözlərə aiddir. [3, s.216]

Bundan başqa, hər iki qrupa aid edilməsi məqbul olan **internasionalizm, avropaizm, inglisizm, amerikanizm, regionalizm**, kimi terminlərə də elmi ədəbiyyatda kifayət qədər rast gəlinir. Belə terminlərin mənasının aydınlaşdırılması, onların definisiyasının təyin edilməsi, termin variantlarının aşkara çıxarılması vacib və aktualdır. Bəzən isə bir termin müxtəlif sahələrdə müxtəlif mənalarda işlənir. Məsələn, “**korpus**”- 1) bir şeyin (canlı və ya cansız) gövdəsi, Məs: korpusu irəli vermək : 2) Maşın, mexanizm, və aparatın qoruyucu, üst hissəsi; 3) telefon korpusu, 4) Hərb sahəsində- iri qoşun birləşməsi, korpus komandiri. 5). Bəzi ölkələrdə qapalı hərbi təhsil ocağı.

Konservasiya – çevirmə, dəyişiklik . Məsələn: 1) Hərbi- sənaye şirkətinin xalq tələbatına uyğun məhsullar istehsal edən şirkətə çevrilməsi (yaxud əksinə), 2) Dilçilikdə- konversiya prosesi, bir nitq hissəsinə aid olan sözün cümlədə başqa nitq hissəsi kimi işlənməsi; məs., ahın göyləri titrətdi cümləsində **ah** sözü isim kimi işlənmişdir. **Kontur** –1) predmetin, obyektin formasını, sərhədlərini göstərən xətt; 2) Qurğunun konturları; 3) Müzakirə, problem, və s-nin tematik çərçivəsi, hüdudları. Məs: Diskussiyanın konturlarını cizmaq; 4) Mobil rabitədə danışq balansının limitləşdirilmiş müddət göstəricisi. Məsələn, kontur yükləmək.

Terminologiyada norma amilləri əsasən iki növdür: a) Terminlərdə vahidlik və b) standartlaşma. Terminlərdə vahidlik prinsipi mühüm yerlərdən birini təşkil edir. Hər hansı elm sahəsində vahid terminologiyadan istifadə həm o sahənin özünə məxsus qəliblərinin, standartlarının yaranmasında, həm də informasiyanın intensiv çatdırılmasında mühüm rol oynayır.

Əbdürrəhman Cavadov qeyd edir: ”Lakin bəzi hallarda müəyyən elm sahələrində, o cümlədən, dilçiliyin özünün bu və ya digər sahələrində elmi terminologiyada paralelizmdən istifadə edilməsi vahid prinsiplərə riayət olunması ilə əlaqələndirilməlidir. Termin vahidliyinə əməl edilməsinə dair, konkret şəkildə iqtisadi və linqvistik terminlərin işlənməsindəki pərakəndəliyi buna misal göstərmək olar. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində termin vahidliyi prinsipinin pozulmasının bir neçə təzahür forması özünü göstərir. Bunları bütövlükdə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: 1. Mənaca yaxın olan alınma terminlərdə oxşar hadisələrin ixtiyari şəkildə adlandırılması; 2. Alınma terminlərdən kalkalaşma əsasında yeni variantların yaranması və bunların milli terminlərlə müvazi işlədilməsi [5, s.113]. Nizami Xudiyev yazır: “Terminoloji zənginləşmənin vahid, real və intensiv yolu terminlərin standartlaşdırılması və vahid formaya salınmasıdır. Standartlaşma müasir ümumi ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməlidir. Terminlərin ədəbi dil normaları əsasında standartlaşmasında terminologiyanın ədəbi dilə münasibəti və dil normalarının terminologiyaya tətbiqi əsas məsələdir. Məsələn, **privatizasiya** termini ingilis dilindəki *private* sözü ilə leksik paralel kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məlum olduğu kimi, bu söz latın dilindəki “özünə aid olanı ayırd etmək, ayırmaq” mənalarını ifadə edən *privatus* sözündən törəmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində təxminən XX əsrin 90-cu illərində, yəni yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması, və o dövrün başlanğıcında **privatizasiya** iqtisadi terminindən istifadə olunması faktı məlumdur. Lakin zaman keçdikcə həmin sözün dubleti kimi dilimizin öz materialına istinadən formalaşmış və **özəlləşdirmə** termini meydana gəlmişdir. Qısa müddət ərzində **özəlləşdirmə** termini daha yüksək işlənmə tezliyi qazanaraq **privatizasiya** termini funksional işləkliyini demək olar ki, heçə endirmişdir. Beləliklə, dildə interleksem sayəsində yaranmış leksik paralellizmi bir müddətdən sonra aradan qaldırılmışdır [6.s.66-73].

Göründüyü kimi, yeni münasibətlər, yeni anlayış ixracı ilə bərabər yeni terminin mənimsənilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə, dilin öz inventarı sayəsində yaranan dublet variant aparıcı mövqeyə çıxmışdır. Alınma terminlərdə vahidlik əsasən, iki mərhələdə həyata keçirilir: a) Tam sistemləşdirilmə mərhələsi; b) Məntiqi əşyavi modelin hazırlanması mərhələsi. Bu mərhələlər qiymətləndirmə və vahid sistemə salınma meyarına əsaslanır.

Terminologiyada paralelizmlərin yaranmasının şərtləndirən amillərdən biri də odur ki, müxtəlif dillərdə bu və ya digər anlayışları bildirən terminlər eyni yolla yaranmışdır, buna görə də, sözün daxili forması ekvivalent terminlər üçün müxtəlif olur, bu da mövcud dil vahidləri əsasında yaranan yeni terminlərin struktur və semantikasına təsir göstərməyə bilməz. Bu xüsusiyyəti ayrı-ayrı terminoloji sahələrə, terminlərin bir dildən digərinə, daha dəqiq desək, Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı daha aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, alınan dildə (ingilis, rus) mövcud olan terminoloji vahidin bütöv və ya onun bir hissəsini tərcümə etməklə Azərbaycan dilində onun ekvivalenti müəyyənləşdirilir. Bu prosesdə orijinal dilin daxili qanunauyğunluqları əsasında termin yaradılır ki, bu da tərcümə olunan dildəki strukturda və semantikada fərqli xüsusiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Abreviaturaların aşağıdakı növləri vardır: a) **Leksik** abreviaturalar; b) **Hecalı** abreviaturalar; c) **Alınma** abreviaturalar. **Leksik abreviaturalara** yeni tapılan sözlərin siyahısına aiddir. Onlar, yazılı və şifahi nitqdə çox asanlıqla ifadə olunur və söz yaradıcılığı prosesində ən çox yayılmış üsullardan biridir. Bu növ abreviaturalara çoxdilli TL-lərdə də geniş yer verilir. Məs. APC (automatic phase control) – автоматическая регулировка фазы (АПФ) – fazanın avtomatik tənzimlənməsi (FAT) və s.

Hecalı abreviaturalar qrafik və leksik abreviaturalardan fərqli olaraq təyini söz birləşmələri şəklində işlənən, əksəriyyəti kalka üsulu ilə yaranan yeni sözlər əmsalına daxildir. Bu abreviaturaların bəziləri alınma abreviaturalardır, bəziləri isə, qarışıq abreviaturalar hesab olunur. Məsələn, *Rabfak*, *Rosselmaş*, *Texmaş*, *Azneft*, *Azərinform* və s. Hecalı abreviaturaların bir çoxu ancaq danışmaq dilində işlənir, ədəbi dildə isə kalka üsulu ilə verilir. Məsələn, *partkom*, *mestkom*, *zavxos*, *narxoz*, *zavqar* və s. Müasir dövrdə dilimizdə işlənən bəzi hecalı abreviaturalara nəzər salaq: *Azərsell*, *Baksell*, *Simkart*, *Demblok*, *Komblok* və s.

Alınma abreviaturaların Azərbaycan dilində işlənməsi haqqında R.Cəfərov qeyd edir: “Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma sözlərlə yanaşı, alınma abreviaturalar da mövcuddur. Bu növ abreviaturalar dilimizə 2 yolla keçmişdir: a) Vasitəçi dil olan rus dili vasitəsilə keçən abreviaturalar; b) Dilimizə birbaşa daxil olan alınma abreviaturalar. Terminologiyaya daxil olan abreviaturalardan **lazer** sözü ingilis dilində olan “Light Amplification by stimulated of Radiation” çoxsözlü terminidir və mənası “Kənar təsirli şüaların köməyi ilə işığın gücləndirilməsi” deməkdir. Həmin söz-cümlə rus dilində də eynidir və 60-cı illərdən sonra rus dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş və **lazer** termini kimi dilimizin lüğət tərkibində işlənmişdir”[7, s.213].

Eləcə də **mazer** sözü Azərbaycan dilində sırf texniki peşə termini olub, çoxsözlü terminin baş hərflərindən yığılmışdır. “*Mazer*” termini də “*lazer*” abreviaturası kimi ingilis dilinə mənsub olub, Azərbaycan dilinə 60-cı illərdən sonra rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur. Bu texniki abreviaturanın mənası (Microwave Amplification by Stimulated Emission of Radiation) – “məqsədyönlü şüalanma ilə kiçik dalğaların gücləndirilməsi” deməkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Y.M.Seyidov. “Dilçilikdə məfhum və anlayışların formalaşması problemi”. ADU n. 1959. s.11-21.
- 2.Sayal Seyidova: “Terminoqrafiyanın funksiyası və ümumi nəzəri məsələlər” Terminologiya məsələləri” 2023-cü il. səh. 4-10.
3. Müasir Azərbaycan dili”, 2-ci. “Morfologiya”, Bakı, 1980, “Elm”, s.216.
4. M.Hüseynzadə. “Azərbaycan dilində yad elementli terminlər”. Elm.1973.s.131
5. M. Cavadov. “Alınma sözlər məsələsinə dair bəzi qeydlər”. Elm”, 195s.113
6. N.Xudiyev. “Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları”. Elm”, s.66-73
7. R.C.Cəfərov. “Azərbaycan dilində Avropa mənşəli sözlərin işlənməsi”. B., 2001.s.213.

A.Алджанова, З.Гусейнова

***Параллелизма в научно-технической терминологии
о видах аббревиатур***

Резюме

Научно-техническая терминология отражает более гибкий лексический пласт, который постоянно и интенсивно обогащается и изменяется, что обусловлено унификацией, основанной на научных принципах в той или иной области науки, при этом образуются словосочетания, и одно понятие выражается в словарном запасе языка разными понятиями. Благодаря переходу таких терминов в язык создаются новые слова и создаются параллели. Причины, создающие параллелизм в процессе определения понятия, можно сгруппировать следующим образом. Тот факт, что значительная часть заимствований является единицами научного языка, а значительная их часть не имеет национального характера, то есть не зависит от того или иного языка, считается одной из его важных особенностей. Потому что, понятия в разных областях науки и техники часто создаются на том или ином языке и переносятся на другие языки. То есть, определенные понятия в языках выражаются заимствованными или заимствованными словами. Такие термины используются и в азербайджанском языке, как и во многих языках мира.

Ключевые слова: терминология, английский язык, лексика, семантика, развитие, азербайджанский язык.

A.Aljanova, Z.Kuseynova

***Parallelism in scientific and technical terminology and
about types of abbreviations***

Scientific and technical terminology reflects a more flexible lexical layer, which is constantly and intensively enriched and changed, driven by unification based on scientific principles in a given field of science. This leads to the formation of phrases, and a single concept is expressed in the vocabulary of a language by various concepts. The transition of such terms into the language creates new words and parallels. The factors that create parallelism in the process of defining a concept can be grouped as follows. The fact that a significant portion of borrowings are units of scientific language, and a significant portion of them are not national in nature, that is, independent of a particular language, is considered one of its important characteristics. Concepts in various fields of science and technology are often created in one language or another and transferred to other languages. That is, certain concepts in languages are expressed by borrowed or borrowed words. Such terms are used in Azerbaijani, as in many languages around the world.

Key words: terminology, English language, vocabulary, semantics, development, Azerbaijani language.

Çapa tövsiyə edən: *Azərbaycan Tibb Universiteti*

Rəyçilər: *filologiya elmləri doktoru, dosent. Y.Süleymanov*
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent K.Mehdixanlı,